

BALTŲ KALBŲ VEIKSMAŽODŽIO TYRINĖJIMAI
LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA

Z. ZINKEVIČIUS

NEPASTEBĖTA SENUJU RAŠTU TARIAMOSIOS NUOSAKOS FORMA

Vienoje iš 1677 m. rytieliškame Belarmino katekizme¹ įdėtų giesmių, lotyniškai pavadintoje „Stabat Mater dolorosa“ (p. 43–45), yra du tariamosios nuosakos vienaskaitos I asmens pavyzdžiai, turintys iki šiol, rodos, lituanistinėje literatūroje dar neiškeltą ir nenagrinėtą formą, besibaigiančią *-tumiau*. Žemiau jie patiekiami su platesniu kontekstu:

*O czyściausia wisuū merguū.
Kift funkibes tawo warguū,
Duok idant galetumiau²,
Idant vnt križiaus kintusio,
Vnt sunaus tawo mirusio
Wisadu atmintumiau² (44₃₀ – 45₄).*

1. sg. *galetumiau* 45₁ 'galēčiau' ir *atmintumiau* 45₄, 'atminčiau'³ yra vienintelai tariamosios nuosakos formų pavyzdžiai šio katekizmo giesmėse. Paties katekizmo tekste 1. sg. cond. turi kitokią formą, su *-cia*, t. y. ápturečia 12₂₃ 'gaučiau' (vienintelis pavyzdys). Betgi giesmių kalba ir šiaipjau skiriasi nuo paties katekizmo teksto kalbos savo fonetinėmis ir morfologinėmis ypatybėmis⁴. Ryškių skirtumų yra ir rašyboje⁵. Tai rodo, kad jas vertė kitas asmuo. Dialektologinė kalbinių

¹ Trumpas mokslo krikscioniszko surinkimas, Nuog Roberto Bellármino Kárdynolo párasitas. Vilnae Typis Acad: Societatis Iesu, Anno 1677.

² Išretinta mano. — Z. Z.

³ Kad tai tikrai 1. sg. formos, rodo citatos tasa: *Kád vnt fudo pastatitas Sunkiáy bu siu ap-raiþytas* (=apskustas; išretinta mano. — Z. Z.).

⁴ Antai, vietoj katekizmo *a* 'o', *adunt* 'idant', *ažu* 'už' (prielinksnio ir priešdolio), *priþ* 'pries', *tiektay* 'tikta' giesmėse sistemingai vartoja variantai *o*, *idant*, *už*, *prieþ*, *tikta*. Katekizme išlaikomas žodžio pradžios *e-*, o giesmėse jis kartais verčiamas *a-*, pvz., *áßunt* 40₁ 'esant', *aius* 53₃₁ <*eius*' 'ėjus'. Cirkumfleksinių galūnių dvibalsis *au* giesmėse vietomis žymimas *ou*, *pvz.*, *adv.* *Ióu* 39₇ 'jau', all. sg. *Annoſiousp* 45₂₅, *Káyfoþousp* 45₂₆. Katekizme tokio žymėjimo nėra. Loc. pl. formos giesmėse baigiasi tik *-sa* (visi pavyzdžiai), o katekizmo tekste jos įvairuoja: su *-se* (14 pvz.), *-sa* (15 pvz.) ir *-su* (2 pvz., abu poteriucose).

⁵ Pvz., giesmėse ilgeji balsiai neretai žymimi dviguba raide: 3. praet. *Eême* 41₁₁, 47₁ 'émé', 3. praes. *Neér* 48₅ 'nėra', n. sg. m. *weélus* 46₂₇ 'vélus', a. sg. *déeku* 53₂₇ '(pa)déką', l. pl. praes. *reegime* 54₂₄ 'régime'; n. pl. *iuûs* 37₅, 41₂₀ 'jüs', g. pl. *iuuſu* 48₁₈ 'jüsų', *iuû* 39₁₅, *iûu* 41₉ 'ju', *tûu* 42₄ 'tu', *dun-gûu* 40₁₇ 'dangų', *warguû* 44₃₁, 'vargų', *kapuû* 58₁ 'kapų', *wisuû* *merguû* 44₃₀ 'visų merg(in)ų'; a. sg. *iuû* 44₁ 'ja' (ryt. *jii*); 3. praes. *িir* 36₂₄, 41₁₁, 50₁₆ 'yra', a. sg. *Kurij* 43₁ 'kuri', *adv.* *Tii* 41₁₉ 'ten' (ryt. *tii* < *teq*). Katekizmo tekste tokiai pavyzdžiai visai nėra. Bet čia rašoma d. sg. *taw* 13₄ 'táu', *saw* 9₂₀, 32₁₀ 'sáu' (giesmėse tik *tau*, *sau*), vartojamos raidės *ž*, *ž* (giesmėse *z*, *ž*).

ypatybių analizė verčia tiek katekizmo, tiek ir giesmių vertėjų kildinti iš Vilniaus krašto, tik abu iš skirtingų šnekų. Giesmių kalba ir rašyba artima „Ewangelie polskie y litewskie“ 1647 m. leidimo paskutiniųjų 7 evangelijų (p. 201–211) kalbai bei rašybai⁶. Netgi galima įtarti, kad abu šiuos tekstus vertė tas pats asmuo, kuris, be to, dar prisdėjo prie K. Sirvydo „Punktų sakymų“ II dalies parengimo spaudai⁷. Jo gimtinė ieškotina Vilniaus apylinkėse, netoli *an//un izofonos*⁸, o katekizmo teksto vertėjas turėtų būti kilęs iš vietovės toliau iš šiaurė ar šiaurės vakarų. Deja, tariamosios nuosakos 1. sg. forma minėtuju 7 evangelijų tekste nepavartota. Vadinasi, mūsų nagrinėjamieji du tariamosios nuosakos 1. sg. pavyzdžiai su *-tumiau* yra vieninteliai žinomi giesmių vertėjo šneklos tariamosios nuosakos 1. sg.⁹ pavyzdžiai.

Visoje rytiškoje XVII a. lietuvių raštijoje¹⁰ rasti tik 29 tariamosios nuosakos 1. sg. pavyzdžiai. Daugiausia iš jų (net 22) baigiasi *-čia*, antroje vietoje eina pavyzdžiai su tos pačios kilmės formantu *-čio* (jų rasta 4). Tuo būdu *-tjā reprezentantai sudarė net 90% visų pavyzdžių. Matyt, XVII a. viduryje šio tipo formos Vilniaus apylinkėse buvo vyraujančios. Išimtį sudaro 2 mūsų nagrinėjamieji Belarmino katekizmo giesmių pavyzdžiai ir 1605 m. katekizme esantis vienintelis 1. sg. cond. pavyzdys *ne nusidetumbiau* 56₁₂ ‘nenusidėčiau’. Pastarasis pavyzdys yra chronologiskai seniausias, nes ankstyvesniuose rytiškos raštijos paminkluose 1. sg. cond. forma nepavartota.

Reikia konstatuoti, kad 1. sg. cond. forma su *-tumbiau* XVI – XVII a. lietuvių kalboje (ne tik ryti aukštaičių tarmėje) buvo labai retai vartojama. Be nurodyto 1605 m. rytiško katekizmo pavyzdžio, žinomas, rodos, dar tik vienas pavyzdys iš vakarų Lietuvos (Mažvydo raštų), būtent, *issakitumbiau* Mž 521₁₈ ‘isakyčiau’. Šiaipjau XVI – XVII a. raštuose visuotinai vartojamos *-čia* // *-čio* tipo formos šalia retesnio varianto *-čiau*, pasitaikančio anuomet dar tik iš vakarų Lietuvos kiliusių autorių raštuose, k. a. J. Bretkūno (šalia *-čia*, *-čio*), D. Kleino (šalia *-čia*), S. M. Slavočinskio (tik *-čiau*)¹⁰.

Nagrinėjamujų Belarmino katekizmo giesmių pavyzdžių pabaiga *-tumiau* kildintina iš senesnės *-tumbiau*, išnykus lūpiniam priebalsui *b* po lūpinio nosinio *m*. Toks asimiliacinis vieno iš greta esančių lūpinių priebalsių išnykimas lietuvių kalboje néra retas, pvz., *kamljys* Žāsliai, Palomenė, Gélvonai, Tauragnai, Kulkiskės, Lazūnai <*kambljys* ‘augalo kamieno drūtgalis’, ad. sg. *támp* // *tám*, *baltámp* // *baltám* Lazūnai, Zietela, all. pl. *vilkum̄p* // *vilkum̄* Lazūnai, àmetė Dievėniškės

⁶ Žr. Z. Zinkevičius, K. Sirvydo „Punktų sakymų“ genezės ir kalbos klausimu, – Baltistica, VII(2), 1971, p. 160–161.

⁷ Ten pat.

⁸ Ten pat, p. 166.

⁹ Išlikusių jos paminklų sąrašas pateiktas straipsnyje „Rytietiškoji XVII a. lietuvių raštų kalba, jos kilmė ir išnykimas“, – Baltistica, VIII(1), 1972, p. 80–82.

¹⁰ Jau vien šis faktas rodo J. Kazlausko hipotezės apie *-čia* kilmę iš *-čiau* (LKK, IV, p. 84; Lietuvių kalbos istorinė gramatika, V., 1968, p. 400; ją bando remti A. Girdenis, Baltistica, IV, p. 143–144) nepagrįustum, dar žr. Chr. S. Stang, Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen, Oslo – Bergen – Tromsö, 1966, p. 432¹; Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, V., 1966, p. 364; G. B. Ford, Jr., The Origin of the Lithuanian First Person Singular Optative (Conditional or Subjunctive), – Donum Balticum, Stockholm, 1970, p. 125. Griauna jis ir J. Otremskio hipoteze (J. Otrebski, Gramatyka języku litewskiego, III, Warszawa, 1956, p. 233), kurioje taip pat formos su *-čiau* laikomos senesnėmis už turinčias *-čia*.

‘apmetė’, *klīm̄ti* Šakýna, Palómenè, Dùsmenys, Dievěniškés Zietela (>*kliūm̄ti*), K. Sirvydo Dictionarium⁵ 132 ‘*klimpti*’, *kūm̄ti* Šakýna < *kūm̄pti*, ‘linkti’, *tēm̄ti*//*tēm̄pti* Kalnālis, žem. *kō̄ms* Plùngé, Telšiai ‘*kampas*’, *kū̄ms* ten pat ‘*kumpas*’, *trū̄ms* Plùngé ‘*trumpas*’, 3. praes. *sušlō̄m* Grū̄slaukis ‘*sušlampa*’; *avadāi* Rudaminià ‘*apvadai*’, *avērždo* Pelesà ‘*apverčia*’, *avīrto* Dievěniškés, Gervěčiai ‘*apvirto*’, *apin̄ys* < *apvin̄ys* ir kt.¹¹ Taip b išnyko ir kitų tariamosios nuosakos asmenų formose: 2. sg. *eitumbei* > *eitumei*, 1. pl. *eitumbime* > *eitumime*, 2. pl. *eitumbite* > *eitumite*, 1. du. *eitumbiva* > *eitumiva*, 2. du. *eitumbita* > *eitumita*.

Rytietiškoje XVII a. raštijoje tariamosios nuosakos kitų asmenų formas su išlaikytu b taip pat turi tik 1605 m. katekizmas (dvidešimt 1. pl. pavyzdžių, kitų asmenų formos nepavartotos). Kituose, velyvesniuose raštuose (ankstyvesniuose visai nera pavyzdžių) téra tik šių tipų variantai be b: 2. sg. *eitumei* PS (8)¹², BK (1), Ev (8), *eitum* AgP (2), 1. pl. *eitumime* PS II (10), *eitume*, refl. -ēs PS I (22), PS II (10), BK (18), Ev (1), *eitum* BK (3), refl. -*tumēmos* BK (1), 2. pl. *eitumite* PS (19), Ev (18), *eitumēte* Ev (1¹³)¹⁴. Taigi XVII a. antroje puséje ne tik Belarmino katekizmo giesmių vertéjo, bet ir kitų rytietiškos raštijos küréjų šnektose formos su b jau, matyt, praktiskai buvo išstumtos iš vartosenos naujesnių variantų be b¹⁵. Todél ir vietoj laukiamos 1. sg. formos su -*tumbiau* Belarmino katekizmo giesmëse randame -*tumiau*¹⁶.

Aukšciau iškelti aikštén duomenys rodo, kad epochoje prieš pasirodant pirmiesiems raštams lietuvių kalboje bûta supletyvinës tariamosios nuosakos paradigmos, kurioje 1. sg. turéjo skirtingos darybos formą *-*tjā*, tuo tarpu kai kitų asmenų formos buvo pasidarytos iš siekinio su pabaigomis -*bei*, -*bimē*, -*bitē*, -*bivā*, -*bitā*. Labai retai senuosiuose raštuose randama 1. sg. forma *siekinys* + -*biau*, kurių tésiniu laikytini ir abu nagrinéjami Belarmino katekizmo giesmių pavyzdžiai, galéti bûti pasidaryta pagal 1. pl. ir kitų asmenų pavyzdži. Gal bût, jos palai-ku (?) laikytina dabar rytų aukštaičių šnektose vietomis randama forma *suktum* ‘*sukčiau*’¹⁷.

Prierašas. Rengiant leidinį spaudai, pasirodë J. Palionio straipsnis apie iki šiol kalbininkų dar netyrinétą XVIII a. pradžios rankraštį „*Contiones Litvanicae*“ (Kalbotyra, XXIII, 1, p. 35–47), iš kurio straipsnio autorius šalia 1. sg. cond. formų su -*tau*, -*čia* pateikia ir keletą pavyzdžių su -*tumiau* (ten pat, 40). Rankraščio autorius, J. Palionio nuomone, buvës Pietryčių aukštaitis vilniškis. Vadinasi, tai tik patvirtina aukšciau pateiktą samprotavimą apie 1. sg. cond. formų raidą Vil-

¹¹ Daugiau pavyzdžių žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, p. 179, 183, 187.

¹² Santrupos: PS – K. Sirvydo „*Punktai sakymu*“, BK – Belarmino katekizmas (be giesmių), Ev – J. Jaknavičiaus evangelijų 1647 m. leidimas, AgP – „*Agenda parva*“ 1616 m. leidimas. Kituose rytietiškos ano meto raštijos paminkluose nera pavyzdžių. Po santrupos skliaus-tuose nurodytas rastų pavyzdžių skaičius.

¹³ Knigos pabaigoje, vadinasi, paskutinése 7 evangelijose.

¹⁴ Dviskaitos pavyzdžių visai nera.

¹⁵ Kitur rytų Lietuvoje jos anuomet dar turéjo bûti gyvai vartojomos, nes vietomis Vilniaus krašte, visų pirma šiaurinéje dalyje, formantas -*b-* randamas dar ir dabar, žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, p. 364–366.

¹⁶ Anuomet, greičiausia, buvo tariama -*tumjau* (resp. -*tumbjau*). Po visų lùpinių priebalsių rytų Lietuvoje ir dabar dar aug kur jotas išlaikomas (bent fakultatyviškai), žr. Z. Zinkevičius, ten pat, p. 187–188.

¹⁷ Z. Zinkevičius, ten pat, p. 364.

niaus krašto šnektose. Variantas su *-tau*, anksčiausia užfiksuotas šiame rankraštyje, dabar būdingas plotui į pietus ir pietvakarių nuo Vilniaus (maždaug iki Punio – Rūdiškių – Ašmenos linijos).

3. ЗИНКЯВИЧЮС

НЕ ЗАМЕЧЕННАЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЯМИ ФОРМА УСЛОВНОГО НАКЛОНЕНИЯ В ДРЕВНИХ ЛИТОВСКИХ ПАМЯТНИКАХ

Резюме

В одной из песен, напечатанных в изданном в 1677 г. восточнолитовском переводе катехизиса Беллармина, имеются два примера формы 1 лица ед. ч. условного наклонения на *-tumiai*. Данная форма возникла из более древней на *-tumbiai*, которая в начале XVII века употреблялась в говорах восточнолитовского наречия наряду с преобладающей формой на *-čia*.

В статье также затрагиваются некоторые более общие вопросы исследования восточнолитовских памятников, напр., дается статистика употребления отдельных вариантов форм условного наклонения, устанавливается, что автором песен был не переводчик катехизиса, а другое лицо, родной говор которого следует искать где-то в окрестностях Вильнюса, недалеко от *an//in* изофонии.

Годом ранее было обнаружено, что в восточнолитовской письменности XVII века имеется форма 1 лица ед. ч. условного наклонения на *-tumiai*, которая, вероятно, возникла из более древней на *-tumbiai*. В статье приводятся примеры из песен, напечатанных в изданном в 1677 г. восточнолитовском переводе катехизиса Беллармина. Статистика показывает, что в песнях на *-tumiai* и *-čia* употреблялись оба варианта, причем *-čia* преобладал. В статье также затрагиваются некоторые общие вопросы исследования восточнолитовских памятников, например, статистика употребления отдельных вариантов форм условного наклонения, устанавливается, что автором песен был не переводчик катехизиса, а другое лицо, родной говор которого следует искать где-то в окрестностях Вильнюса, недалеко от *an//in* изофонии.

Годом ранее было обнаружено, что в восточнолитовской письменности XVII века имеется форма 1 лица ед. ч. условного наклонения на *-tumiai*, которая, вероятно, возникла из более древней на *-tumbiai*. В статье приводятся примеры из песен, напечатанных в изданном в 1677 г. восточнолитовском переводе катехизиса Беллармина. Статистика показывает, что в песнях на *-tumiai* и *-čia* употреблялись оба варианта, причем *-čia* преобладал. В статье также затрагиваются некоторые общие вопросы исследования восточнолитовских памятников, например, статистика употребления отдельных вариантов форм условного наклонения, устанавливается, что автором песен был не переводчик катехизиса, а другое лицо, родной говор которого следует искать где-то в окрестностях Вильнюса, недалеко от *an//in* изофонии.